
VÖRÖSEGYHÁZI-KERESZT – VÖRÖS-KÖRÖSZFA A HELYNÉVI MOTIVÁCIÓ EGY SAJÁTOS TOVÁBBÉLÉSE¹

1. Jellegzetes, *-egyház(a)* utótagú helyneveink eredete kapcsán a kérdéskört legutoljára tárgyaló KRISTÓ GYULA így fogalmazott: „Minden *-egyház(a)* utótagú helynévvel jelölt település kezdetei vonatkozásában történeti adatokon alapuló konkrét, egyedi vizsgálódások szükségesek” (KRISTÓ 1983: 455). Jelen közleményben a Tolna megyei Gyulaj község határában, a falutól nyugatra található *Vörösegyház* dűlőnév eredetét szeretném megvizsgálni. A név önmagában ugyan nem bír különösebb jelentőséggel, ám ennek kapcsán felhívnom a figyelmet a névadás indítékának egy sajátos, jelen kori, átértelmezett továbbélésére.

2. A *Vörösegyház* földrajzi név – és ezzel együtt természetesen a mai *Veresegyház* település (Pest megye) neve is – olyan templomépületre utal, amelynek falai a vakolatlanul hagyott téglák miatt vörös színűek voltak (FNESz.). Kőben szegény vidékeken – mint Tolna megyében is – középkori templomaink felmenő falai kevés kivétellel vörös színű téglából épültek, s gyakran nem vakolták be őket, tehát valóban gyakoriak voltak a vörös színű templomok, pusztulásuk után pedig a hasonló jellegzetességet viselő templomromok.

Bár *Vörösegyház* nevű települések léteztek a középkori Magyarországon (CSÁNKI kilenc ilyen helynevet ismertet, jellemzően az ország déli megyéiből), környékünkön ilyen faluról nem maradt fenn adat, s a megye középkori egyháztopográfiájának részletes feldolgozása után biztonsággal állíthatjuk, hogy az általunk tárgyalt *Vörösegyház* dűlőnév a középkori Gyulaj helyét jelzi (K. NÉMETH 2006: 84–5, ENGEL 2001). Bár az *-egyház(a)* utótagú településnevek – előtagként gyakran felvéve az elpusztult egyházas falu nevét – jobbra az Árpád-korban keletkeztek, ilyen típusú helynevek egészen az újkorig létrejöhetnek. Esetünkben éppen egy kései kialakulási helynévvel van dolgunk: a Gyulaj melletti *Vörösegyház* helynév jelenlegi ismereteim szerint 1622-ben tűnik fel először – pusztaként – az Esterházy család tolnai birtokainak összeírásában (HEGEDÜS 1979: 20). Településtörténeti szempontból érdekes, hogy a 17. század második felében *Vörösegyház* adózó helyként is megjelenik (HEGEDÜS 1979: 33, 37–8, 40–1), tehát a név kezdetben nem egy elpusztult falu helyét jelölte. Leginkább talán a lakosság kicserélődésével magyarázható, hogy a hódoltság második felének lakói nem középkori nevén illették településüket, hanem templomromja alapján különböztették meg a környező lakott helyektől. A helynévvel a 18. század elejétől kezdve már gyakran találkozunk az ismét megszáporodó forrásokban (pl. 1702–1731 közötti adatok: T. POLÓNYI 1966: 238, 98. jegyzet), ekkortól már kizárólag dűlőnévként. A *Vörösegyház* nevű templomrom metonimikus

¹ Gyulaji őseim emlékének. Köszönetemet fejezem ki Hoffmann Istvánnak, aki a dolgozat nyelvészeti mondandójának megfogalmazásában nyújtott nélkülözhetetlen segítséget, és Vass Erikának, aki a népi vallásossággal kapcsolatos vonatkozások felderítésében volt segítségemre.

névalkotással a körülötte fekvő dűlő névadójává vált: az épületről azt a helyet is elnevezték, ahol az objektum állt (HOFFMANN 2007: 120–1).

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a középkori templomromokat környékünkön többnyire az egyház romos voltára utaló jelzős előtaggal jelölték meg (*Dűlt-, Ó-, Öreg-, Puszta-, Régi-, Rossz-templom*), amelyek közül a *puszta* jelző a *(szent)egyház* utótaghoz is kapcsolódhatott, és jellemzően e *Pusztaszentegyház* összetétel terjedt el leginkább; a gyulaji *Vörösegyház* nevű dűlőt máig *Szentegyházi-dűlő*-nek is nevezik (TMFN. 251, 48/156). A templomok vélt építőire utaló jelzőt már ritkábban találunk (*Pogány-, Rác-, Török-templom*), az épületek színére utaló jelző pedig (*Vörös-, Fehéregyház*) megyénkben kivételesnek mondható; az elsőt csak tárgyalt templomunk képviseli, a másodikikra pedig nincs is példánk.

3. Tekintsük át, mit tudunk a Vörösegyháznak nevet adó középkori gyulaji templomról. Mint a környék sok más egyházát, ezt is a pápai tizedjegyzék említi először az 1330-as években (MonVat. 145, 262, 277, 298, 306; vö. TIMÁR 1999: 301). Száz év múlva, 1433-ban ismét szerepel annak kapcsán, hogy a falu birtokosa, Sólyagi Sebestyén királyi ajtónállómester Luxemburgi Zsigmond császárrá koronázásakor a király kíséretében Rómában tartózkodván kérvényt nyújtott be a pápához. Ebben azt kérte, hogy birtokai, Gyulaj, Sólyag és Taba egyházait Sólyagon egyesíthesse, mert a mondott plébániák háborúskodások miatt elpusztultak (KOLLER 1784: 345–6; regesztája: LUKCSICS 1938: 74). Ugyanezen év nyarán Sólyagi Sebestyén – más birtokainak templomai mellett – három alkalommal is búcsút kért a pápától a Mindenszentek tiszteletére szentelt gyulaji plébániatemplom részére is (LUKCSICS 1938: 76, 89, 113–4). Még mindig 1433-at írtak, amikor július 13-án Rómában a pápától felszentelését kérte Széki János fia Miklós, a gyulaji plébániatemplom klerikusa (LUKCSICS 1938: 75, 78).

A középkori Gyulaj templomáról legközelebb a török kiűzése után hallunk. Az 1722-ban készült egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a régi falu helyén templomromok álltak, körülötte ekkor még temetkeztek (Schematizmus 1981: 229). FÉNYES ELEK másfél évszázaddal ezelőtti adata szerint a romot a 18. század közepén hordták (részben) szét: „Vörösegyházán még 1752-ig állott is egy [templom] épségben, s ebből épült a jovánczai templom” (FÉNYES 1851. 1: 159). Az épületet valószínűleg nem pusztították el teljesen a 18. század közepén, mert a harminc évvel később készült első katonai felmérés Vörösegyházon még romokat jelöl (*Vörös egyház rudera*) (Felmérés 2004: Collone X. Sectio 26.) Nem tudjuk, pontosan mikor tűntek el a falak, mikor lett szántófölddé a templom helye, a dűlőnév mindenesetre fennmaradt, és a hozzá kapcsolódó hagyomány sem merült feledésbe. A néhány évtizeddel ezelőtti helybeli adatközlők szerint a Vörösegyházi-dűlőben állt a hajdani Gyulaj, az egykori falu templomának helyére pedig a dűlő közelében található *Vörös-körösdfa* nevű fészület utal (TMFN. 251–2, 48/156; 177). A kereszt létezésének legkorábbi, általam ismert bizonyítéka Gyulaj 1860-ban készült kataszteri térképe, amelyre utólag – nem tudni, pontosan mikor – ceruzával rajzolták be a keresztet arra a helyre, ahol kései utóda ma is áll (Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, K40/10). A keresztet az utóbbi évtizedek különböző léptékű topográfiai térképei is feltüntetik, mindegyiken *Vörösegyházi-kereszt* néven (EOV 34-343; Gauss Krüger L-34-49-B-c; stb.), ám a helybeliek inkább csak *Vörös-kereszt*-ként emlegetik (HELYES JÁNOSnak, a gyulaji római katolikus egyházközség gondnokának szóbeli közlése, amelyet ezúton is köszönök neki). A *Vörösegyházi-kereszt* > *Vörös-kereszt*(fa)

a redukciós helynévszerkezeti változások jellegzetes példája; ezek leggyakoribb csoportjában a kétrészes helynevek összetett előtagjának második néveleme kiesik (HOFFMANN 2007: 145–6).

4. Az említett szájhagyomány valódiságáról meggyőződtem a területen végzett régészeti terepbejárás (2008. ápr. 11.) során, amikor a gyulaji szőlőhegytől nyugatra fekvő, két patak közt emelkedő, észak-dél irányú domb tetején, közvetlenül a dombot átszelő dűlőút északi felén álló kereszt tövében kb. 2 méter átmérőjű, fél méter magas téglá- és kőtörmelékkel álló halmot találtam, amelyet a tőle északkeletre kb. 10 méterre fekvő középkori templomhelyről hordtak ide. Utóbbit egyébként kb. 30 x 20 méteres területen, nyugat-keleti irányban, igen sűrű, vegyes kő- és téglatörmelék jelzi.

Az elpusztult középkori templomok helyének megjelölése általános jelenség, helyükön gyakran áll kereszt, kápolna vagy más emlékhely. Tolna megyében maradvány például a Kisdoroghoz tartozó Ódánypusztán a Dőry család által 1846-ban építtetett kápolna a középkori templom alapjain létesült (IMRE 1996: 239), a Mucsi határában fekvő elpusztult Papd falu temploma helyén 1883-ban emeltek kápolnát (DOMÁNSZKY 2000: 94), a Decs határában fekvő egykori Ete mezőváros templomának közelében pedig 2000-ben állítottak emlékművet a tolnai Sárköz elpusztult középkori településeinek emlékére. A középkori Gyulaj templomának helyén (pontosabban a közvetlen közelében) álló emlékereszt sem lenne különleges, ha nem tudnánk, hogy a szemlátomást nemrég állított keresztet egyszerű, vörösre festett pléhkorpusz díszíti.

A vörös színű útmenti keresztnek nem számítanak ritkaságnak, a valamilyen színre utaló előtaggal ellátott nevű keresztnek legtöbbször *Vörös-* és *Piros-kereszt* nevet visel, a gyakorisági sorrend második helyén a *Fehér-kereszt*-ek állnak (RÓNAI 1989: 164). A Dunántúlon és Nyugat-Európában is elterjedt *Vörös-kereszt* típusú helynevek kialakulásának többféle oka is lehetett, leggyakrabban azonban bizonyára a védő, konzerváló célzattal használt hagyományos vörös festés volt a névadás oka (SZILÁGYI é. n., SZILÁGYI 1995). Tolna megyében tucatnyi *Vörös-kereszt* helynév található, közülük a helyi adatközlők szerint Tolnanémediben rozsdás színe, Dunaföldváron vörös kőanyaga, Bölcskén vörös festése, Dúzson, Hőgyészen, Závodon és Mőzsön színe volt a névadó, Kisdorogon pedig az, hogy a keresztet vörhenyjárvány idején állították (TMFN. 80, 7/163; 159, 29/179; 167, 30/1; 259, 51/39; 290, 58/107; 307, 64/1; 312, 65/104; 451, 96/82). *Vörös-keresztfa* helynév Gyulajon kívül még két helyen van a megyében: a nagykönyit a hagyomány szerint egy *Vörös* nevű betyárról nevezték el, a kisvejkei pedig – a legtöbb magyarázathoz hasonlóan – régen vörösre volt festve (TMFN. 122, 19/225; 316, 67/19).

5. A gyulaji *Vörös-keresztfa* nevét nem magyarázták meg az adatközlők, egy lehetséges indítékot azonban itt teszek közre, amely egyben azt is mutatja, hogy helyneveink elemzésekor nem elég az általános sémákra támaszkodni, hanem – ha mód van rá – egyedileg kell tanulmányozni kialakulásuk indítékait.

E kereszt történetéről bizonyára kinyomozhatnánk még részleteket, a népi vallásosság megjelenési formáinak konzervativizmusát ismerve annyi azonban így is bizonyosnak látszik, hogy a közelmúltban állított kereszt helyén korábban is olyan kereszt állt, amelyet a jelenlegihez hasonlóan vörös színű korpusz díszített, esetleg – szó szerint értve a *Vörös-keresztfa* nevet – maga a kereszt volt vörös. Hogy a vörös szín az út menti kereszt időnkénti megújításai, illetve esetleges teljes kicserélése során a keresztre vagy a

korpuszra (esetleg mindkettőre) vonatkozott, mondanivalónk szempontjából lényegében nem perdöntő. Amit hangsúlyozni szeretnénk: egy 21. század elején álló külterületi kereszt színe egy nagyjából 200 éve nyomtalanul eltűnt középkori templomépület felmenő falainak színét jeleníti meg, vélhetőleg jelenlegi formája állítóinak tudtán kívül, pusztán a helynévben élő évszázados hagyomány szívós volta miatt. Az már csak pusztán „véletlen”, hogy a gyulaji kereszt neve így jól beleillik a feszületnevek egyik – más névadási indítékú – típusába. Feltehető, hogy amíg álltak a templom felmenő falai, addig a kereszt jelenleg is élő kétféle névalakjából (*Vörösegyházi-kereszt*, *Vörös-keresztfa*) csak az első élt. Bizonyára a templom maradék falainak eltűnése után állítottak az épület fizikai megjelenésére még emlékező emberek a templom helyén keresztet, és fáját vagy a rá helyezett korpuszt vörösre festették. Ha pedig esetleg korábban is állt itt egyszerű feszület, akkor a templom végleges széthordása lehetett az az esemény, ami a festést – a vörösre festést – kiválthatta. Napjainkban a hagyomány tisztelete – reméljük még sokáig – tovább örökíti ezt a ritka emléket.

Hivatkozott irodalom

- DOMÁNSZKY ZOLTÁN 2000. Búcsújáró helyek. In: *Bonyhád és környéke*. Bonyhád. 91–5.
- ENGEL PÁL 2001. *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. Térinfo Bt. – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Felmérés 2004. = *Az első katonai felmérés*. DVD-ROM. Arcanum, Budapest.
- FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik*. 1–2. Pest.
- HEGEDŰS LÁSZLÓ 1979. Tolna megye nyugati felének települései (1580–1704). In: K. BALOG JÁNOS szerk., *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 9. Szekszárd. 5–103.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Budapest.
- IMRE MÁRIA 1996. Népi vallásosság emlékei a Völgységben. In: SZITA LÁSZLÓ szerk., *A Völgység ezeregy száz éve a kultúra és az életmód változásának tükrében. II. Völgységi konferencia*. Bonyhád. 238–46.
- KOLLER, JOSEPHUS 1784. *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum* 3. Posonii.
- KRISTÓ GYULA 1996. Az -egyház(a) utótagú helynevekről. In: Uő: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest. 450–5.
- LUKCSICS PÁL 1938. *XV. századi pápák oklevelei* 2. Monumenta Hungariae Italica 2. Budapest.
- MonVat. = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* I/1. 1885. Budapest.
- K. NÉMETH ANDRÁS 2006. *A középkori Tolna megye templomai*. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Budapest.
- RÓNAI BÉLA 1989. Keresztek a nevek világában (Keresztek, és ami mögöttük van). In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet*. MNyTK. 183. Budapest. 162–6.
- Schematizmus 1877. = *Schematismus cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis pro anno a Christo nato 1877*. Pécs.
- Schematizmus 1981. = CSIGI IMRE – KNEIP ISTVÁN szerk. *A pécsi egyházmegye schematizmusa*. Pécs, 1981.
- SZILÁGYI ISTVÁN é. n. Vörös tetők, vörös tornyok, vörös keresztek. In: KOVÁCS ÁKOS szerk., *Haláljelek*. H. n. 71–4.

- SZILÁGYI ISTVÁN 1995. Vörös kereszték Vas megyében. In: CSERI MIKLÓS szerk., *A Nyugat-Dunántúl népi építészeté*. Szentendre–Szombathely. 415–22.
- TIMÁR GYÖRGY 1999. Tolna vármegye templomos helyei. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 7: 277–314.
- TMFN. = VÉGH JÓZSEF – ÖRDÖG FERENC – PAPP LÁSZLÓ szerk. *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest, 1981.
- TÓTH ANDRÁSNÉ POLÓNYI NÓRA 1966. Egy tolnai táj a XVIII. században. (Kísérlet kéziratoss térképeink forrásértékének vizsgálatához.) In: *Értekezések 1964–65*. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 61. Series Geographica 28. Budapest. 223–85.

K. NÉMETH ANDRÁS

ANDRÁS K. NÉMETH, *Vörösegyházi-kereszt* ‘cross of the red church’–
Vörös-köröszfa ‘red cross’: A special case of surviving place-name motivation

The geographical name *Vörösegyház* ‘red church’, the name of a field belonging to the village of *Gyulaj* (Tolna county) indicates the actual place of the settlement in medieval times. The name refers to a church building, whose brick walls, having been left bare, were red. Today there stands a wooden cross in the field with a tin corpus painted red. The cross known as *Vörös-keresztfa* ‘red cross’ appears already on a map prepared after 1860. Red crosses by the wayside were usually named for the red paint used to protect their constructions; in this case, however, it was because of the red walls of the church (which, as archaeological observations prove, stood only a couple of meters from today’s cross) that the corpus (and previously perhaps the whole cross) had been painted red.